

प्रकरण चौथे

**श्री गणपती पंचायतन मंदिर
प्रशासन आणि अर्थव्यवस्था**

इ.स. १९५० - २००५

प्रकरण चौथे

श्री गणपती पंचायतन मंदिर : प्रशासन आणि अर्थव्यवस्था

(इ.स.१९५०-२००५)

प्रस्तावना :

मानवनिर्मित कोणत्याही सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक संस्थेची प्रगती व विकास हा त्या संस्थेअंतर्गत विकसित केलेल्या आर्थिक अंगांवर व तेथील प्रशासन कार्यावर अवलंबून असतो. उद्दिष्ट कितीतरी सकारात्मक आणि मोठे असले तरी त्या संस्थेचे प्रशासन आणि आर्थिक अंग बळकट असल्याशिवाय त्या संस्थेचे अस्तित्व अबाधित राहत नाही. या मंदिराची निर्मिती करीत असताना श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांनी या दोन्ही अंगांचा सखोल विचार करून त्याचे नियोजन केले होते. याचीच एक फलनिष्पत्ती म्हणजे दीडशे वर्षांच्या कालावधीनंतर सुध्दा ही धार्मिक संस्था ठामपणे उभी आहे. या प्रकरणात संस्थेच्या आर्थिक जडणघडणीचा व मंदिराच्या प्रशासन कार्याचा ऊहापोह करण्यात आला आहे. या प्रकरणाचे दोन भाग करण्यात आले आहेत.

१) प्रशासन

२) आर्थिक - अ) उत्पन्नाचा स्रोत ब) खर्चाची बाजू.

१) प्रशासन : श्री गणपती पंचायतन संस्थानचे प्रशासकीय कार्य व्यवस्थित चालण्यासाठी संस्थान काळात निरनिराळ्या विभागांची रचना केली होती. ती खालीलप्रमाणे -

१) विश्वस्त - अ) व्यवस्थापक ब) हिशेब तपासनीस.

२) व्यवस्थापक - संपूर्ण मंदिराचा कार्यभार व्यवस्थापकांना सांभाळावा लागे. यांच्या हाताखाली निरनिराळ्या विभागांची रचना केलेली असे.

अ) कार्यालयीन विभाग ब) धार्मिक विभाग

क) पागा विभाग ड) बागमळा विभाग

- इ) नगरखाना विभाग ई) कोठी विभाग उ) इतर
- अ) कार्यालयीन विभाग - १) वसुली लिपीक २) बारनिशी लिपीक ३) कोठी कारकून
- ब) धार्मिक विभाग - १) पुजारी २) देवळे ३) फुलारी ४) हरिदास
 ५) गवई ६) दिवट ७) शिंग्या.
- क) पागा विभाग - १) टांगेवाला २) महात ३) गवताचा पहारा करणारे.
- ड) बागमळा विभाग - १) माळी.
- इ) नगरखाना विभाग - १) ताशेवाले २) नौबतवाला ३) कर्णेवाला
 ४) सनईवाला ५) झांजवाला.
- ई) कोठी विभाग - १) कोठावळा २) कामाठी ३) मोलकरीण ४) आचारी
 ५) मदतनीस आचारी
- उ) इतर - १) जमादार २) शिपाई ३) पहारेवाले ४) हरकामी

१) विश्वस्त : श्री गणपती पंचायतन संस्थानचा सर्व कारभार एकमेव विश्वस्त या नात्याने पटवर्धन संस्थानिकच पाहतात. श्रीमंत आप्पासाहेब पटवर्धनांनी (पहिले) सन १८१९ मध्ये गणपती पंचायतन संस्थानाचा कारभार पाहण्यासाठी त्यांचे पुत्र गणपतरावांची नेमणूक केली होती. मात्र सन १८२६ मध्ये गणपतरावांच्या निधनानंतर पंचायतन संस्थानच्या कारभाराची सर्व सूत्रे त्यांनी स्वतःकडे घेतली होती.^१ सन १८५१ मध्ये आप्पासाहेबांच्या मृत्युवेळेस धुडिंराव तात्यासाहेब पटवर्धन अल्पवयीन असल्याने पोलिटिकल एजंट रीव्हस यांनी संस्थानाचा तात्पुरता कारभार त्यांच्या नियंत्रणाखाली सुरु केला व मदतीला नेटिव्ह एजंट बालाजी गणेश माटे यांची नियुक्ती केली. सांगलीत येताच माटेनी राजघराण्यातील मंडळींच्या भेटी घेतल्या व पोलिटिकल एजंटच्या हुकुमाचा आशय समजावून सांगून सांगली संस्थानाच्या कारभाराबरोबरच श्री गणपती पंचायतन संस्थानचा कारभारही पहावयास प्रारंभ केला.^२ परंतु दरम्यानच्या काळातच रीव्हस जाऊन त्यांच्या जागी जे. डी. इन्व्हेरेरिटी पोलिटिकल एजंट झाले. त्यांच्या म्हणण्यानुसार आप्पासाहेबांचे पूर्वीचे दोघे कारभारी बापू शहापूरकर व हरबादादा लागू यांच्याबरोबर इंग्रजांच्या एका व्यक्तीची नियुक्ती करुन या तिघांमार्फत

संस्थानाची व्यवस्था पोलिटिकल एजंटच्या हुकुमाखाली पाहिली जावी. इन्व्हेरिटीची ही सूचना सरकारने मान्य केल्यावर माटेनी संस्थानाचा सर्व कारभार या बोर्डकडे सोपविला. श्री गणपती पंचायतन संस्थान विषयीचा पोलिटिकल एजंटचा ठराव पुढीलप्रमाणे होता.^३

“ यादी मेहेरबा धुंडिराव तात्यासाहेब पटवर्धन, इलाखा सांगली, हे वयाने लाहान, सबब वयात येऊन आपले दौलतीचे काम चालविण्यांत येईतो परियंत दौलतीचे काम चालविण्याचा बंदोबस्त कर्ण्याविशीं सरकारचा हुकूम ता. ११ माहे मार्च सन १८५२ इसवीचा जालेवरून मेहेरबा इनविरारेटी साहेबबहाद्दूर पोलिटिक्याल एजंट, प्रांत कर्नाटक, याणी ठराव केला तो येणेप्रमाणे सु॥ इसने खमसेन मयातैन व अलफ सन १२६१ फसली, शके १७७४ परिधावी नाम संवत्सर (सन १८५२)

श्रीगणपतिमहाराज संस्थान सांगली इनाम गांव जमिनी वगैरे नेमणूक आहे. त्याची व्यवस्था मरहूम आपासाहेब यानी केलेली आहे. त्याप्रमाणे चालवून हिशेब किती सालचा व्हावयाचा राहिला आहे तो फडणीस यांनी लौकर तयार करवावा आणि येकंदर साल मजकूरची जमा किती व खर्च किती याची तपशीलवार यादी करवून मेहेरबा एजंटसाहेब यास दाखवावा म्हणजे आपासाहेब यांनी ठराव केला व हल्लीचे मान पाहून ठराव होईल त्याप्रमाणे व्यवस्था राखावी.”^४ सन १८५९ रोजी धुंडिराव तात्यासाहेब पटवर्धनांची ‘ मुखत्यार कारभारी ’ म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती. सन १९०१ पर्यंत त्यांनी गणपती पंचायतनचा कारभार पाहिला.^५ सन १९१० पासून श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (दुसरे) (१९१०-६५) यांनी विश्वस्त या नात्याने पंचायतनचा कारभार पाहिला. त्यांच्या पश्चात काही काळ त्यांच्या सूनबाई पद्मिनीराजे पटवर्धन (१९६५-२००१) या श्री गणपती पंचायतनच्या विश्वस्त म्हणून काम पाहत होत्या. सन २००१ पासून श्रीमंत विजयसिंहराजे पटवर्धन पूर्वपरंपरागत रितीने पंचायतन संस्थानचे विश्वस्त म्हणून कार्यभार सांभाळीत आहेत.^६

विश्वस्तांचे महत्वाचे कार्य म्हणजे पंचायतनच्या सर्व विभागांवर देखरेख ठेवणे, कायदेविषयक सर्व बाबी हाताळणे तसेच भाविकांच्या समस्या व अपेक्षा जाणून घेऊन त्याप्रमाणे

मंदिर परिसरात सुधारणा करणे. तसेच महत्वाच्या कायदेविषयक बाबीसंबंधीचे अंतिम निर्णय विश्वस्तांना घ्यावे लागतात.^७

२) व्यवस्थापक : श्रीमंत धुडिराव तात्यासाहेब पटवर्धनांच्या मृत्युनंतर पंचायतनचा कारभार पाहण्यासाठी व्यवस्थापकाची नियुक्ती करण्यात आली होती. सन १९१० पासून त्यास ' गणपती मॅनेजर ' संबोधले जाऊ लागले.^८ सन १९४० मध्ये श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (दुसरे) यांनी श्री गणपती पंचायतन संस्थानाच्या कारभारात सुधारणा करण्यासाठी " सांगली गणपती पंचायतन संस्थान कायदा " (The Sangli Ganpati Panchayatan Sansthan Act) (Act No.XVI KIK of 1940 as amended in 1947.) करण्यात आला.^९

सन १९४० सांगली गणपती पंचायतन संस्थानच्या कायद्याअन्वये गणपती व्यवस्थापकास निरनिराळे अधिकार देण्यात आले होते. यामध्ये संपूर्ण मंदिराचे प्रशासनकार्य व्यवस्थापकांच्या देखरेखीखाली पार पाडले जाते. व्यवस्थापकांच्या खाली चार विभागांची नियुक्ती केली असून त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे काम व्यवस्थापकांस करावे लागते. याशिवाय कर्मचारी वर्गाच्या नियुक्त्या अथवा त्यांना काढून टाकण्याचा अधिकार व्यवस्थापकांस आहे. महत्वाचे म्हणजे श्री गणपती पंचायतन संस्थानला जमा होणाऱ्या उत्पन्नाची योग्य तो विनियोग करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर असते. तसेच न्यायालयीन कामकाजवर देखरेख ठेवणे, मंदिर परिसरात विविध सुधारणा राबविणे शिवाय मंदिर परिसरात शांतता व सुव्यवस्था राहण्यासाठी सुरक्षा रक्षकांची नियुक्ती करण्याचा अधिकार व्यवस्थापकांस आहे.^{१०}

श्री गणपती पंचायतन संस्थानच्या व्यवस्थापक पदाचा कारभार बऱ्याच व्यक्तींनी सांभाळला होता. त्यामध्ये सन १९३०-३१ पासून श्री. व्ही. आर. ओगले हे व्यवस्थापक असल्याचे संदर्भ मिळतात तर सन १९४३-४४ मध्ये श्री. एन. व्ही. चिपळूणकरांचा उल्लेख मिळतो. तेथून पुढे सन १९४८-४९ पासून श्री. के. आर. रानडे हे व्यवस्थापक असल्याचे अंदाजपत्रकावरून पहावयास मिळते. रानडेनी ३० ते ३२ वर्षे व्यवस्थापकाचे काम पाहिले

होते. तर नंतरच्या काळात श्री. कवठेकर व श्री. शियेकर यांनी श्री गणपती पंचायतन संस्थानच्या व्यवस्थापकांचे कार्य पाहिले होते.^{११}

सन २००१ पासून श्री. बी. के. जाजू व्यवस्थापक म्हणून काम पाहत आहेत. त्यांनी मंदिर परिसरात अनेक महत्वाच्या सुधारणा घडवून आणून मंदिराचा सर्वांगीण विकास केला आहे. त्याचबरोबर प्रशासनात कार्यरत असणाऱ्या सर्व कर्मचारी वर्गाच्या वेतनात वाढ घडवून आणली असून हे वेतन प्रत्येक महिन्याच्या शेवटच्या तारखेस सर्व कर्मचारी वर्गास मिळाले पाहिजे या गोष्टीकडे त्यांचा कटाक्ष असतो. तसेच प्रत्येक वर्षी कर्मचारी वर्गास नवीन पोशाख पुरविले जातात. महत्वाचे म्हणजे या कर्मचारी वर्गास मोफत वैद्यकीय सुविधा पुरविण्याची व्यवस्था त्यांनी केली आहे. या व्यतिरिक्त गोरगरीब व्यक्तींना अल्प दरात संगणकाचे ज्ञान प्राप्त व्हावे यासाठी ' अथर्व संगणक कक्षाची ' स्थापना राजवाडा सभागृहात केली आहे. शिवाय परिस्थिती अत्यंत गरीब असणाऱ्या हुशार व होतकरु विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक साहित्याबरोबरच आर्थिक मदतही पुरविली जाते. मंदिराचे प्रशासन कार्य व्यवस्थितरित्या चालावे यासाठी कायदेविषयक विभाग, भटजी विभाग, सुरक्षारक्षक विभाग, जमाखर्चाचा हिशेब विभाग यासारख्या विभागांची सुरुवात करून त्यावर निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांच्या व त्यांच्या हाताखाली निरनिराळ्या कर्मचारी वर्गाच्या नियुक्त्या केल्या आहेत.^{१२}

अ) कार्यालयीन विभाग : या विभागात श्री गणपती पंचायतन संस्थानास जमिनीच्या महसुलाच्या माध्यमातून मिळणारी रक्कम निरनिराळ्या भाड्याच्या माध्यमातून प्राप्त होणारे उत्पन्न याचा तपशील पाहण्यासाठी संस्थान काळात ' वसुली लिपीकाची ' नियुक्ती केलेली असे. तसेच श्री गणपती पंचायतनच्या महत्वाच्या कागदपत्रांची आवक जावक करण्यासाठी ' बारनिशी कारकून ' असे, तर कोठी विभागाची सर्व व्यवस्था पाहण्यासाठी ' कोठी कारकून ' असे. कोठी विभागातून अनाथ, गरीब व गरजू लोकांना नित्य भोजनाची व्यवस्था केली जात असे. हे भोजन व्यवस्थित बनविले जाते किंवा नाही हे पाहण्याचे महत्वाचे काम कोठी

कारकूनास करावे लागे. शिवाय या विभागात कार्यरत असणारे कामाठी, मोलकरीण, आचारी यांच्यावर देखरेख करण्याचे कामही कोठी कारकूनास पहावे लागे. मात्र अंतिम निर्णय व्यवस्थापकांकडे असत.^{१३}

ब) धार्मिक विभाग : या विभागात पुजारी हा महत्वाचा घटक मानला जातो. श्री गणपती पंचायतन देवतांचे नित्य विधी व्यवस्थित पार पाडण्यासाठी प्रत्येक मंदिरात पुजाऱ्याची नेमणूक केली जाई. संस्थानकाळात हा विभाग व्यवस्थापकांच्या नियंत्रणाखाली होता.^{१४}

संस्थान काळात देवांच्या पूजेसाठी फुले आणण्याचे काम ' फुलारी ', गाभाऱ्यातील पूजेची व्यवस्था पाहण्यासाठी ' हरिदास ' व पंचायतन देवतांपुढे नित्य गायन करण्यासाठी ' गवई ' लोक असत. पंचायतन देवतांच्या आरतीच्या वेळेस दिवटी धरण्याचे काम ' दिवट ' करीत तर मोर्चल ढाळण्याचे काम ' देवळे ' करीत. आरतीनंतर शिंग वाजविण्यासाठी ' शिंग्या ' ही व्यक्ती असे. पुढील काळात मात्र हरिदास, फुलारी व गवई या लोकांच्या नेमणुका बंद केल्या होत्या.^{१५} सन २००१ पासून या विभागाची व्यवस्था पाहण्यासाठी ' भटजी प्रमुखाची ' नेमणूक केली आहे. यांचे महत्वाचे काम म्हणजे पंचायतन देवतांचे नित्य धार्मिक विधी व्यवस्थितरित्या पार पाडले जातात की नाही हे पाहणे. तसेच पंचायतन देवतांच्या जन्मोत्सवाबरोबर नैमित्तिक धार्मिक विधींची व्यवस्था पाहण्याचे काम त्यांना करावे लागते.^{१६} श्री गणपती मंदिराचे मुख्य पुजारी श्री. अशोक पाटणकर हे आहेत तर सहाय्यक पुजारी श्री. रमेश पाटणकर धार्मिक विभागाची सर्व व्यवस्था पाहतात. त्यांच्या हाताखाली ' देवस्थान नाईक ' या व्यक्तीची नेमणूक केली असून त्यास मंदिराच्या गाभाऱ्याची स्वच्छता, आरतीची व नैवेद्याची तयारी करण्याचे काम करावे लागते. परंतु अंतिम निर्णय व्यवस्थापकच घेतात.^{१७}

क) पागा विभाग : सांगली नगरीची राजवैभवी शाही परंपरा जपणारी जी अनेक वैशिष्ट्ये आहेत त्यामध्ये पटवर्धन संस्थानिकांच्या पागाखान्यात असणाऱ्या प्राण्यांचा उल्लेख अपरिहार्य ठरतो. श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांनी (पहिले) निरनिराळ्या प्राण्यांची पागा श्री गणपती पंचायतन मंदिराच्या परिसरात तयार केली होती.^{१८}

या पागाखान्यात गाई, बैल, उंट, घोडे, हत्ती पाळले होते. संस्थान काळात लष्करातील तोफा ओढण्यासाठी चांगले बळकट बैल लागत. त्यामुळे उत्तम जातीच्या बैलांची पैदास वाढविण्याची त्यांची खटपट होती. त्यासाठी बाहेर गावाहून चांगल्या जातीचे वळू मिळवून त्यांची निपज करण्यात त्यांनी यश मिळविले होते. बैलांबरोबरच उंट्यांची पैदास करण्यासाठी मंगळवेढे तालुक्यातील तळसंगी गावी एका तलावाजवळ असणाऱ्या मोठ्या कुरणांमध्ये चांगल्या जातीचे उंट ठेवून त्या उंट्यांची पैदास करण्याची योजना त्यांनी केली होती. या व्यवसायाकरीता राजस्थान मधील काही लोकांना आणले होते. पुढील काळात हे लोक तळसंगी गावी स्थायिक झाले. या उंट्यांचा वापर तंबूचे व इतर साहित्य वाहण्यासाठी केला जाई. तसेच घोडेस्वारांप्रमाणेच सांडणीस्वार काही वेळेस उपयोगी पडीत.^{१९}

संस्थानकाळात युध्दाच्या वेळी सर्वत्र हत्तीचा वापर होत असे. परंतु त्याचबरोबर अंबारी, हौद, निशाण व नौबत वाहण्याकरीता शुभलक्षणी हत्ती बाळगले जात होते. चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांचे (पहिले) हत्तींवर अतिशय प्रेम होते. त्यामुळे चांगली लक्षणे असलेले हत्ती शोधून काढून ते आपल्या जवळ ठेवण्याचा आप्पासाहेबांना छंद होता. त्यांच्या काळात हत्तीठाण्यात सोळा हत्ती होते तर सन १८०१ ते १९०७ या दरम्यानच्या काळात सांगली संस्थानात ५० हून अधिक हत्ती पाळले गेल्याची नोंद मिळते. पागाखान्यातील या प्राण्यांची व्यवस्था पाहण्यासाठी वेगळा कर्मचारी वर्ग नियुक्त केला होता.^{२०} त्यामध्ये घोड्यांची व्यवस्था पाहण्यासाठी व टांगा चालविण्यासाठी ' टांगेवाला ' ही व्यक्ती होती. हत्तींची व्यवस्था पाहण्यासाठी ' महात ' असत. तसेच इतर प्राण्यांची व्यवस्था पाहण्यासाठी त्या त्या व्यक्तींच्या नेमणूका केल्या जातात. या प्राण्यांना लागणारे गवत आणण्यासाठी व त्या गवताचा पहारा करण्यासाठी पहारा देणारी व्यक्ती असे.^{२१}

श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांच्या (पहिले) पश्चात पुढील संस्थानाधिपतीनांही प्राणी पाळण्याची आवड असल्याने श्री गणपती पंचायतन संस्थानच्या पागाखान्यात सर्व प्राणी पाळले जात होते. संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतर मात्र या प्राण्यांची

संख्या कमी झाली असली तरी सन २००८ रोजी या पागाखान्यात गाई व बैलांखेरीज इतर सर्व प्राणी पहावयास मिळतात. या प्राण्यांवर होणारा सर्व खर्च श्री गणपती पंचायतनामार्फतच केला जात असे व आजही अशाच पध्दतीने हा खर्च भागविला जातो. पागाखान्याची सर्व व्यवस्था जमादार पाहतात परंतु अंतिम निर्णय व्यवस्थापक घेतात.^{२२}

ड) बागमळा विभाग : श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांना (पहिले) बागांची निर्मिती करण्याची अतिशय आवड असल्याने त्यांनी संस्थानात ठिकठिकाणी फुलांच्या व फळांच्या मिळून २५ बागांची निर्मिती केली होती. त्यामध्ये आमराई व हिराबाग या बागा प्रथम तयार केल्याचे संदर्भ मिळतात. त्याशिवाय श्री गणपती मळा व आपल्या कुटुंबातील व्यक्तींच्या नावांनी त्यांनी विविध मळे तयार करविल्या होत्या. या बागांना पाण्याची व्यवस्था व्हावी यासाठी विहीरी व तळीही पाडून घेतली होती. बागेतील फळा-फुलांची व्यवस्थित जोपासना होते की नाही हे ते स्वतः जातीने पाहत असत. तसेच नवीन तऱ्हेची फळे व फुले लागवडीस आणण्यासाठी त्यांचे सतत प्रयत्न असत. उत्तम निघणारी फळे ते पंढरपूर व गणपतीपुळ्याच्या देवांना पाठवून देत असत. सन १८१०-११ च्या सुमारास बागेमधून दहा हजार गुलाबाची फुले निघाल्याची नोंद कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळते.^{२३}

पुढील काळात श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांनी (दुसरे) फळबागा व फुलबागांबरोबर आयुर्वेदिक वनस्पतींची जोपासना चांगल्या पध्दतीने केली जात असे. या त्यांच्या आयुर्वेदिक वनस्पती उद्यानात कुष्ठरोगावरील 'चौल मोगरा', रक्तोन्मादावरील 'सर्पगंधा', आमवातावरील 'सोमवल्ली' सारख्या अत्यंत रामबाण व प्रभावी अशा दुर्मिळ वनस्पती होत्याच. त्याशिवाय गुळवेल, वेखंड, अडुळसा, ब्राम्ही, हिरडा, बेहडा, घायपात, पुदिना, शेवगा, चंदन, गोखरु व धोतरा यासारख्या जवळजवळ शंभर आयुर्वेदिक व उपयुक्त वनस्पतींचा समावेश होता. या सर्व वनस्पतींची काळजी घेण्यासाठी बाग कामगारांची नियुक्ती केली होती.^{२४}

सन २००१ पासून पंचायतन मंदिराचे विश्वस्त श्रीमंत विजयसिंहराजे पटवर्धन व व्यवस्थापक श्री. बी. के. जाजू यांनी मंदिर परिसराचे सुशोभीकरण घडवून आणले आहे. त्यासाठी प्रारंभीपासून असणाऱ्या फळझाडांबरोबरच निरनिराळ्या शोभेच्या झाडांची व फुलझाडांची लागवड मंदिर परिसरात केली आहे. या बागेची व्यवस्था पाहण्यासाठी जमादार या अधिकाऱ्याच्या हाताखाली वरिष्ठ बाग व्यवस्थापकाची नियुक्ती केली असून या व्यवस्थापकाच्या हाताखाली बागेची व मंदिर परिसराची साफसफाई करण्यासाठी दहा सफाई कामगार नियुक्त केले आहेत.^{२५}

ड) नगरखाना विभाग : संस्थान काळापासून श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिरास स्वतंत्र नगरखान्याची स्थापना केली होती. या नगरखान्यात ताशा वाजविणारे ताशेवाले, सनई वाजविणारे सनईवाले, शिंग वाजविणारे शिंगाडी, नगारा वाजविणारा नौबती व झांज वाजविणारे झांजवाले अशा आठ व्यक्तींच्या नेमणूका असत. नगरखान्यात तुरई, कर्णा, झांज, चौघडा, सनई, ताशे, ढोल, झंगट व शिंग इत्यादी वाद्यांचा समावेश होता. श्री गणपतीच्या आरतीच्या वेळी सनई, ताशा, ढोल, चौघडा व शिंग वाजविली जात. आरतीच्या एक तास अगोदर सनई, चौघड्यांचे मंगल वादन होत असे. संस्थानकाळात या विभागाचे कार्य व्यवस्थापक यांच्याकडे होते.^{२६}

सन २००१ पासून सनई, चौघडा, डंका, शिंग व झांज एवढीच मर्यादित साधने नगरखान्यात ठेवली असून त्या विभागाचा नोकर वर्ग कमी केला आहे. कारण सध्या मंदिरात भक्तीगीताची ध्वनिफित लावली जाते. या परंपरागत वाद्यांचा वापर पंचायतन देवतांच्या आरत्यांच्या वेळेस केला जातो. २००१ पासून नगरखाना विभागाचे कार्य भटजी प्रमुख पाहतात. परंतु अंतिम निर्णय व्यवस्थापकाकडे असतो.^{२७} सन २००१ पासून श्रीमंत विजयसिंहराजे पटवर्धनांनी प्रशासनकार्याच्या सर्व व्यवस्थेत बदल घडवून आणले असून सुसंबद्ध प्रशासन विभागांची निर्मिती केली आहे.^{२८} या सर्व प्रशासन विभागांची व त्यामध्ये कार्यरत असणाऱ्या कर्मचारी वर्गाच्या कार्याविषयीची माहिती सविस्तरपणे मांडली आहे.

अ) जमादार : या पदाची नेमणूक व्यवस्थापकांकडूनच होत असून व्यवस्थापकांच्या खालोखाल सर्व अधिकार जमादार या अधिकाऱ्यास आहेत. श्री गणपती पंचायतन संस्थानातील बागमळा विभाग, पागा विभाग, कोठी विभागावर जमादारांना देखरेख ठेवावी लागते. याशिवाय जमादारास दर महिन्याच्या संकष्टी दिवशी मंदिराची सजावट करून घेण्याचे तसेच प्रसादाची व्यवस्था करणेचे काम करावे लागते. त्याचबरोबर गणेशोत्सव काळातील सर्व व्यवस्था जमादार या अधिकाऱ्यास पहावी लागते. २००८ या वर्षी जमादार या पदावर श्री मारुती अकिमड्डी हे कार्यरत आहेत.^{२९} शिवाय मंदिर परिसराची नियमित स्वच्छता करण्यासाठी जमादाराच्या हाताखाली वरिष्ठ निरीक्षकाची नियुक्ती केली असून या निरीक्षकांच्या देखरेखीखाली दहा सफाई कामगार नेमले आहेत. २००८ या वर्षी अनिल पाटील हे वरिष्ठ निरीक्षक असून मंदिर परिसराची स्वच्छता व बागांची व्यवस्था पाहत असतात.^{३०}

ब) हिशेब तपासनीस : या अधिकाऱ्याकडे श्री गणपती पंचायतन संस्थानच्या जमा-खर्चाचा हिशेब ठेवण्याचे काम असते. याशिवाय अभिषेकाच्या माध्यमातून नित्य प्राप्त होणाऱ्या रक्कमांचा हिशेबही त्यांना ठेवावा लागतो. त्याचबरोबर सर्व कर्मचाऱ्यांचा दर महिन्याचा पगार देण्याची व्यवस्था यांच्याकडेच असते. याशिवाय पंचायतन मंदिरास भेट देण्यासाठी परगावाहून येणाऱ्या प्रतिष्ठित पाहुण्यांची सर्व व्यवस्था पाहण्याची जबाबदारी हिशेब तपासनीस अधिकाऱ्यास करावी लागते. सन २००८ या वर्षीचे पंचायतन संस्थानचे नियमित हिशेब तपासाचे काम श्री. गोपाळ कुलकर्णी हे पाहतात. तर वार्षिक जमाखर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करण्यासाठी श्री. सुरेश कुलकर्णी यांची नियुक्ती केली आहे.^{३१}

क) कायदा व्यवस्थापक : न्यायालयीन कामकाजाची व्यवस्था पाहण्यासाठी या अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली असून सन २००१ पासून श्री गणपती पंचायतन संस्थानच्या सर्व कायदेविषयक दाव्यांचे कार्य मंगल माने या पहात आहेत. या कार्यामध्ये त्यांना वकिलांच्या भेटी घेऊन व्यवस्थापकांशी त्यांच्या बैठका घडवून आणणे. तसेच पंचायतनच्या इतर कायदेविषयक बाबी हाताळण्याचे काम करावे लागते.^{३२}

ड) सुरक्षारक्षक प्रमुख : श्री गणपती पंचायतन संस्थानच्या सुरक्षेसाठी सन २००१ पासून पंचायतनच्या व्यवस्थापकांनी सुरक्षा रक्षकांची नेमणूक केली आहे. सन २००८ ला सध्या पंचायतनचे सुरक्षा रक्षक प्रमुख श्री. ज्ञानेश्वर पाटील हे असून त्याच्या हाताखाली २५ सुरक्षा रक्षकांची नियुक्ती केली आहे. यातील सर्व सुरक्षा रक्षकांनी शासनाच्या लष्करी सेवेत काही काळ कामगिरी बजावलेली आहे. तेथे निवृत्त झाल्यावर या ठिकाणी ते कार्यरत आहेत. सुरक्षा रक्षक प्रमुखाचे महत्वाचे काम म्हणजे इतर हाताखाली असणाऱ्या सुरक्षा रक्षकांवर देखरेख ठेवणे व मंदिर परिसरात शांतता व सुव्यवस्था ठेवणे. उत्सवकाळात व संकष्टीदिवशी मंदिरात भाविकांची अफाट गर्दी होते. अशा वेळेस गर्दीवर योग्य नियंत्रण ठेवून प्रत्येक भाविकास व्यवस्थित दर्शन घडवून आणण्याची महत्वाची जबाबदारी सुरक्षा रक्षकांना पार पाडावी लागते.^{३३}

२) आर्थिक : श्री गणपती पंचायतनच्या उत्पन्नाच्या स्रोतांचा विचार करता खालील अकरा घटकात त्यांची विभागणी करता येते.

१) इनाम जमिनीचा महसूल -

अ) सांगली ब) सांगलीवाडी क) संस्थानाचे तालुके

२) शेरी जमिनीचा महसूल ३) जहागिरदार व सरंजामदारांनी दिलेल्या इनाम जमिनी

४) फळबागांचे उत्पन्न ५) व्यापारी पेठांचे भाडे

६) पागाखान्याचे उत्पन्न

७) निधी

अ) विद्याभ्यास निधी ब) सभामंडप व महाद्वार निधी

८) अभिषेक ९) व्याज

१०) उत्पन्नाच्या इतर बाबी ११) कोठी खाते

श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिराला प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नाच्या स्रोतांमध्ये महत्वाचा स्रोत इनाम जमिनीपासून मिळणारा महसूल होता. श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब

पटवर्धनांनी (पहिले) सन १८१८ रोजी सांगली व कृष्णा नदीच्या पश्चिमेस असणारे सांगलीवाडी ही दोन गावे श्री गणपती पंचायतन संस्थानास इनाम करून दिली होती.^{३४} या ठिकाणाहून कृष्णा नदीचा प्रवाह जात असल्यामुळे नदीच्या काठावरची मळीची जमीन सुपीक होती. या जमिनीतून वांगी, मका, काकडी, खरबुजे, भुईमुगाच्या शेंगा, गहू, पावटा व भोपळा यासारखी पिके घेतली जात.^{३५} त्यातील सांगली गावापासून मिळणारा महसूल सर्वाधिक होता. संस्थान काळात सन १८१८ साली या महसूलाची वार्षिक रक्कम १३३३६ रुपये पर्यंत होती.^{३६} त्या खालोखाल सांगलीवाडीचा वार्षिक महसूल ७००० रुपये होता तर या दोन गावाच्या एकत्रित वार्षिक महसूलाची रक्कम १८१२५ रुपये जमा होत असे.

याशिवाय सांगली संस्थानाची प्रशासनाच्या दृष्टीने मिरज, कुची, तेरदाळ, शिरहट्टी, शहापूर व मंगळवेढा अशा सहा तालुक्यांमध्ये विभागणी केली होती.^{३७} श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांनी (पहिले) सन १८१८ रोजी या तालुक्यातील जमिनी श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिरास इनाम दिल्या होत्या. या इनाम जमिनी निरनिराळ्या प्रकारच्या होत्या. यातील मिरज तालुक्यातील कृष्णा नदीच्या किनाऱ्यावरील जमीन मळीची व उत्तम होती. तर काही ठिकाणची जमीन सपाट व वृक्षहीन स्वरूपाची होती. सुपीक जमिनीतून मका, सातू, घेवडा, भोपळा, खरबुजे, वांगी व तंबाखू या पिकांचे उत्पादन चांगले निघत असे.^{३८} त्यामुळे मिरज प्रांतापासून मिळणाऱ्या वार्षिक महसूलाची रक्कम ५५०० रुपयेपर्यंत असे.^{३९} संस्थानाच्या पश्चिमेस असणाऱ्या शिरहट्टी तालुक्याची काही जमीन रुक्ष तर काही ठिकाणी काळी कसदार जमिन होती. काळ्या जमिनीचा वापर देशी व परदेशी कापूस पिकविण्यासाठी केला जाई. त्याचबरोबर उच्च जातीची ज्वारी, करडा व हरभरा या पिकांचेही उत्पादन घेतले जात असे. परंतु ज्यावर्षी पाऊस चांगला पडे त्यावर्षी गव्हाचे पिकही मोठ्या प्रमाणात घेतले जाई. सन १८१८ ला या तालुक्यापासून मिळणाऱ्या वार्षिक महसूलाची रक्कम ३६०० रुपये पर्यंत असे.^{४०}

शहापूर तालुक्याची जमीन मुख्यत्वे तांबडी होती. परंतु काही ठिकाणी काळ्या व रेताड जमिनीचाही समावेश होता. या तालुक्याचे महत्वाचे पीक म्हणजे भात होते. भाताच्या

काढणीनंतर वाटाणा व मसूर पेरला जाई. ऊसाची लागवड पाणथळ जमिनीत केली जात असल्यामुळे या ऊसाला जादा पाण्याची गरज भासत नसे. या पिकांबरोबरच भाज्या, फळे व बटाट्याचेही पीक काढले जात असे.^{४१} या तालुक्यापासून श्री गणपती पंचायतन संस्थानास सन १८१८ रोजी १८०० रुपये पर्यंत वार्षिक महसूल प्राप्त झाला होता.^{४२}

तेरदाळ तालुक्यातील कृष्णा नदीकाठची मळीची जमीन सुपीक व काळी होती तर काही ठिकाणची जमीन रेंताड स्वरुपाचीही होती. या ठिकाणच्या जमिनीतून कडधान्ये व केळीची पिके घेतली जात असत. कुची तालुक्यातील बहुतेक जमीन मळी स्वरुपाची असल्याने याठिकाणी ऊस, भुईमूग, रताळी व खपली गहू या प्रकारच्या पिकांचे उत्पादन काढले जात असे.^{४३} मंगळवेढा तालुक्यातील बरीचशी खेडी, माण व भीमा नदीच्या तीरावर वसली असल्यामुळे येथील काही ठिकाणची जमीन काळी व सुपीक होती तर काही ठिकाणची जमीन रेंताड होती. या तालुक्याचा भाग दुष्काळी स्वरुपाचा असल्यामुळे पर्जन्यवृष्टीचा नेम नसे. त्यामुळे इतर तालुक्यांच्या मानाने या तालुक्यातून पिकांचे उत्पादन अल्प प्रमाणात निघत असे. फक्त चांगल्या प्रकारच्या जमिनीतून तीन वर्षातून एकदा गहू, ज्वारी, बाजरी व भुईमुगासारख्या पिकांची प्राप्ती होत असे.^{४४}

२) शेरी जमिनीचा महसूल : संस्थानाधिपती पटवर्धन संस्थानिकांच्या मालकीच्या जमिनी कुसनाळ, उगार, शिरगुप्पी, कागवाड, कसबे डिग्रज व समडोळी इत्यादी ठिकाणी होत्या. याशिवाय सांगली व सांगलीवाडी गावातील सरकारच्या वहिवाटीस असणाऱ्या जमिनींमध्ये नदीकाठच्या मळीरानांचा समावेश होता. यामध्ये सांगलीवाडीच्या घाटापासून ते उत्तरेस डिग्रज शिवेपर्यंचे मळीरान तसेच कृष्णाबाईच्या घाटापासून उत्तरेस असणारी सांगलीतील सर्व मळी जमीन श्री गणपती पंचायतन संस्थानाच्या वहिवाटीस दिली होती. अशा सर्व जमिनींचा महसूल धान्याच्या अथवा पैशाच्या स्वरुपात श्री गणपती पंचायतन संस्थानास जमा होत असे.^{४५} त्याची फलनिष्पत्ती म्हणजेच जमिनीतून प्राप्त होणाऱ्या उत्पादनात वाढ झाल्याने साहजिकच महसूलाची प्राप्तीही त्याच पध्दतीने झाली होती. सन १९४८

मध्ये सांगली संस्थानच्या विलिनीकरणानंतर सांगली व सांगलीवाडी या दोनच गावांचा महसूल श्री गणपती पंचायतन संस्थानात प्राप्त होऊ लागला व इतर तालुक्यांचा महसूल सरकारजमा होऊ लागला.^{१६}

३) जहागीरदार व सरंजामदारांनी दिलेल्या इनाम जमिनी : श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिराच्या बांधकामास प्रारंभ झाल्यावर श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांचे (पहिले) काही स्नेही व ऋणानुबंधी जहागीरदार व सरंजामदार मंडळींनी त्यांच्या जमिनी श्री गणपती पंचायतनास इनाम करून दिल्या होत्या.^{१७} श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेबांचे (पहिले) कराडच्या श्रीमंत पंतप्रतिनिधींशी अगदी जिव्हाळ्याचे संबंध होते. श्रीमंत पंतप्रतिनिधींच्या अडचणीच्या वेळी आप्पासाहेबांनी त्यांना कर्ज दिले होते. त्या कर्जाची काही रक्कम पंतप्रतिनिधींनी परत केली होती. तर उरलेल्या रकमेच्या मोबदल्यात सन १८०५ मध्ये त्यांनी श्री गणपती पंचायतन संस्थानास सांगली व कवलापूर या ठिकाणच्या जमिनींचा नाडगौडीचा हक्क वर्षाला ३०० रुपये प्रमाणे ठरवून दिला होता.^{१८} तर १८११ मध्ये इचलकरंजीकरांनी इनाम जमिनीची रक्कम सुमारे १०० रुपये प्रमाणे ठरवून दिली होती. याच पध्दतीने सन १८१५ मध्ये हरिहरराव रघुनाथ हेरवाडकरांनी हेरवाड गावच्या पाच बिघे जमिनीचा महसूल वर्षाला रुपये ५० प्रमाणे ठरविला होता.^{१९}

सन १८१८-१९ मध्ये यमाजी दिनकर देसाईंनी वेगवेगळ्या गावाच्या इनाम जमिनीचा महसूल वेगवेगळा ठरवून दिला होता. यामध्ये कलहोल या गावाचा २६० रुपये, अमनगीचा १३९ रुपये, नेर्लीचा ५१ रुपये व निडसोशी गावचा १५५ रुपये प्रमाणे महसुलाची रक्कम त्यावर्षी श्री गणपती पंचायतन संस्थानास दिली गेली होती. तर सन १८४२ मध्ये डफळापूरचे जहागीरदार रामचंद्रराव डफळेंनी ५० एकर इनाम जमिनीचा महसूल वेगवेगळ्या तालुक्यातून वेगवेगळा दिला होता.^{२०} संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतर कुची, तेरदाळ, मिरज, शिरहट्टी, शहापूर व मंगळवेढा या तालुक्यांचा महसूल आणि जहागिरदार व सरंजामदारांनी इनाम

दिलेल्या जमिनीचा महसूल सरकारजमा होऊ लागला. त्यामुळे श्री गणपती पंचायतन मंदिरास फक्त सांगली व सांगलीवाडी या दोनच गावांचा महसूल प्राप्त होऊ लागला.^{५१}

सन १९५१ पासूनचे महसुलाचे तपशील खालील तक्त्याच्या आधारे स्पष्ट केले आहेत.

अ.क्र.	वर्ष	महसूल
१	१९५१	४५,०००
२	१९६१	६२,४३५
३	१९७१	७७,६९६
४	१९८१	८४,५७०
५	१९९१	१,१२,४३४
६	२००१	१,२६,९६०
एकूण		५,०९०,९५

वरील तक्त्याच्या अभ्यासातून दिसून येते की, संस्थान काळात चार मार्गांनी श्री गणपती मंदिरात महसूल प्राप्त होत असे. परंतु संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतर सांगली व सांगलीवाडी खेरीज इतर उत्पन्नाचे स्रोत बंद झाले. त्यामुळे सन १९४१ साली ७६,७८८ रुपये महसुलाची प्राप्ती झाली होती तर सन १९५१ या वर्षी ३१,७८८ रुपयांची घट झालेली दिसून येते. मात्र पुढील दहा वर्षांनी म्हणजेच सन १९६१ ला महसुलाच्या रकमेत १७,४३५ रुपयांची वाढ झाली होती. पुढील दहा वर्षांचा विचार करता सन १९७१ मध्ये १५,२६१ रुपयांची भर पडली होती. तर १९८१ साली ही वाढ ६,८७४ रुपयांचीच दिसून येते. सन १९९१ साली मात्र महसुलाच्या रकमेत २७,८६४ रुपये भर पडली होती तर २००१ रोजी १४,५२६ रुपये वाढ झाली होती.

संस्थानाच्या विलिनीकरणापूर्वीचा महसूल व संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतरचा एकंदरीत महसूल पाहिला असता विलिनीकरणानंतरच्या महसुलाची रक्कम २,२६,७२४ रुपयांनी

वाढलेली दिसते. म्हणजेच या रकमेची दुप्पट झालेली दिसते. जमीन महसुलाच्या रकमेत वाढ होण्याची महत्वाची कारणे म्हणजे श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांनी (दुसरे) संस्थान काळापासून शेती सुधारणेसाठी प्रयत्न केले होते.

४) फळबागांचे उत्पन्न : श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांनी (पहिले) सांगली संस्थानात निरनिराळ्या पंचवीस फळबागांची निर्मिती केली होती. त्यामध्ये आवळा, पेरु, आंबा, द्राक्षे व नारळांच्या बागा मोठ्या प्रमाणात होत्या. या सर्व बागांमधून मिळणारे उत्पन्न व जमिनीचे भाडे श्री गणपती पंचायतन मंदिराकडे वळवून घेतले होते. संस्थान काळातील या उत्पन्नाचे संदर्भ सन १९१६ सालापासूनचे प्राप्त होतात. सन १९१६ रोजी फळांच्या विक्रीपासून ७२ रुपये रक्कम प्राप्त झाली होती तर सन १९३२ सालाच्या उत्पन्नाचा विचार करता या रकमेचा आकडा ७४ रुपये एवढाच पहावयास मिळतो. तसेच सन १९४० साली ११० रुपये रक्कम प्राप्त झाली होती.^{५२} संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतर प्राप्त झालेल्या रकमांचे उल्लेख खाली तक्त्यामध्ये दिले आहेत.

अ.क्र.	वर्ष	महसुल
१	१९५१	२५२
२	१९६१	८८३
३	१९७१	१,५७०
४	१९८१	१,७५६
५	१९९१	२,८६०
६	२००१	५,७०१
एकूण		१३,०२२

वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते की, संस्थानाच्या विलिनीकरणापूर्वी अगदी अल्प प्रमाणात बागांचे उत्पन्न प्राप्त होत होते. मात्र संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतर मात्र या उत्पन्नात वाढ घडून आली होती. यामध्ये सन १९५१ मध्ये २५२ रुपये उत्पन्न प्राप्त झाले

होते. परंतु सन १९६१ ला या उत्पन्नात ६३१ रुपयांनी वाढ झाली होती. तर १९७१ रोजी ही वाढ ६८७ ची दिसते. सन १९८१ ला १८६ रुपयांची वाढ झाली आहे. तर सन १९९१ मध्ये १,१०४ रुपयांनी उत्पन्न मिळाले होते. २००१ ला प्राप्त झालेल्या उत्पन्नात मागील उत्पन्नाच्या अडीचपट म्हणजेच २,६४१ रुपयांची वाढ झाली होती.

५) सांगलीतील व्यापारी पेठांचे भाडे : सांगली संस्थानाची सर्वांगीण प्रगती व्हावी या उद्देशाने श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांनी (पहिले) नियोजनबद्ध अशा व्यापारी पेठा सांगलीमध्ये वसविल्या होत्या. त्यासाठी बाहेर गावच्या मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांना व सावकारांना सवलती देऊन दुकाने काढावयास परवानगी दिली होती.^{५३} संस्थानकाळात या व्यापारी पेठांचे भाडे, दंड व जकात श्री गणपती पंचायतन संस्थानास जमा होत असे.^{५४} उदा. सन १९०१ मध्ये पेठांपासून मिळणाऱ्या भाड्याचा विचार केला असता त्याची रक्कम १२,४५० पहावयास मिळते. तर पुढील दहा वर्षांत म्हणजेच १९११ साली ही रक्कम २२,७६८ रुपयेपर्यंत प्राप्त झाली होती. तर १९२१ साली या रक्कमेचा आकडा ४७,८५० पर्यंत गेला होता. तसेच १९३१ मध्ये भाड्यापासून प्राप्त होणारी रक्कम ५२,९४० रुपये व १९४१ साली ६८,७२० रुपये पर्यंत वाढली होती. प्रत्येक वर्षी मात्र भाड्यात वाढच होत गेली होती.^{५५} सुरुवातीपासूनच या व्यापारी पेठांमध्ये गूळ, हळद, लोणी, तूप, तंबाखू व मिरची या वस्तूंचा व्यापार मोठ्या प्रमाणात होत असे. परंतु सांगलीचे तिसरे संस्थानाधिपती श्रीमंत चिंतामणराव पटवर्धन (दुसरे) (१९१०-४८) यांच्या कारकिर्दीत मात्र एक प्रगत व्यापारी केंद्र म्हणून दक्षिण महाराष्ट्रात सांगली शहर महत्व पावले.^{५६} सांगली संस्थानाचा व्यापार वाढावा यासाठी त्यांनी काही योजना आखल्या होत्या. त्यासाठी प्रथमतः पध्दतशीर जागेची विभागणी करून त्या जागा व्यापाऱ्यांना दुकाने घालण्यासाठी उपलब्ध करून दिल्या. त्याबरोबर गुजरातमधून सांगलीत व्यापारासाठी बोलाविलेल्या व्यापाऱ्यांना घरे बांधण्याकरीता आर्थिक सहाय्य व व्यापार सुरु करण्यासाठी नानाविध सवलती, करांमध्ये माफी व या व्यापाऱ्यांना दिलेल्या सक्रीय प्रोत्साहनामुळे सांगली संस्थानाची व्यापारी पेठ भरभराटीस आली.^{५७} मात्र संस्थानाच्या

विलिनीकरणानंतर (१९४८) फक्त पटवर्धन संस्थानिकांच्या मालकीच्या असणाऱ्या जागेचे भाडे श्री गणपती पंचायतनास जमा होऊ लागले. त्यामध्ये सन १९५४ साली व्यापारी पेठेपासून मिळणारी रक्कम ३९,८५८ रुपये होती. ही रक्कम सन १९४१ च्या वर्षाच्या मानाने २८,८६२ रुपयांनी कमी मिळालेली होती तर सन १९६४ सालाच्या मानाने १९६४ या वर्षी या रकमेत ३०,४०५ रुपयांनी वाढ झाली होती. तर सन १९७४ ला ही वाढ ८१,२३४ रुपये झालेली दिसते. तसेच १९८५ या सालाचा विचार करता या वाढीत ५७,७१६ रुपयांची भर पडली होती. तर १९९४ ला त्याची दुप्पट म्हणजेच १,१५,५०१ झाली होती. २००४ ला भाड्यांच्या रकमेतील वाढ मोठ्या प्रमाणातील दिसते. यावर्षी ३,३५,९५२ रुपयांची म्हणजेच मागील रकमेच्या तिपटीने ही वाढ झालेली होती.

६) पागाखान्याचे उत्पन्न : श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांच्या कारकिर्दीपासूनच श्री गणपती पंचायतन संस्थानमध्ये हत्ती, घोडे, उंट, गायी व बैल या सर्व प्राण्यांची पागा होती. यामधील हत्ती, घोडे व उंटांचा वापर सांगली संस्थानाच्या कार्यक्रमात तसेच श्री गणपती पंचायतन संस्थानच्या निघणाऱ्या मिरवणुकांमध्ये केला जाईच. परंतु संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतर बाहेरच्या व्यक्तींना कार्यक्रमासाठी संस्थानाचे हत्ती, घोडे व उंट भाड्याने दिले जात असतात. या भाड्यापासून प्राप्त झालेली रक्कम श्री गणपती पंचायतन संस्थानास जमा होत असे.^{५८} या प्राप्त रकमेचा उल्लेख खाली दिलेल्या तक्त्यामध्ये केला आहे.

अ.क्र.	वर्ष	भाडे
१	१९५१	२,२६९
२	१९६१	३,०३०
३	१९७१	४,०४६
४	१९८१	४,७७९
५	१९९१	७,५७४
६	२००१	८,८६८
	एकूण	३०,५६६

वरील सर्व वर्षात पंचायतन मंदिरास पागाखात्यापासून प्राप्त झालेल्या रकमा पाहिल्या असता त्यात वाढ झालेली दिसून येते. उदा. १९५१ च्या तुलनेत १९६१ ला प्राप्त झालेली जादा रकम ७६१ रुपयांची होती तर १९६१ च्या तुलनेत १९७१ रोजी प्राप्त झालेली जादा रकम १,०१६ रुपये होती. तर १९८१ च्या वाढीचा विचार करता १९७१ च्या तुलनेत ७३३ रुपयांची भर पडली होती. सन १९९१ ला मात्र २७९५ रुपयाने वाढ झाली होती. सन २००१ चा विचार करता सन १९९१ च्या तुलनेत १,२९४ रुपयांची वाढ दिसून येते.

७) निधी : श्री गणपती पंचायतन संस्थानास जमा होणाऱ्या निधींमध्ये विद्याभ्यास निधी, श्री गणपती सभामंडप निधी, विकास निधी, इतर देवस्थान निधी व हिज हायनेस श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन शिक्षण निधी अशा वेगवेगळ्या प्रकारे निधी जमा होत असत.

अ) विद्याभ्यास निधी : इ. स. १८६५ मध्ये श्रीमंत धुंडिराव तात्यासाहेब पटवर्धन (१९५१-१९०१) यांच्या कारकिर्दीत वेदशास्त्रशाळेची स्थापना झाली होती.^{५९} या वेदशास्त्र विद्यालयात ऋग्वेद, यजुर्वेद, न्याय, व्याकरण व ज्योतिष या विषयांचे शिक्षण देणाऱ्या पाच वेदशाळा काढण्यात आल्या होत्या.^{६०} या वेदशाळेचे वर्ग श्री गणपती पंचायतन मंदिराच्या परिसरात सुरु होते. यामध्ये प्रतिवर्षी सुमारे २०० ते २५० विद्यार्थी वेदाच्या निरनिराळ्या अंगांचे शिक्षण घेत होते.^{६१} पुढील काळात श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांनी (दुसरे) वेदविद्येच्या शिक्षणाची परंपरा तशीच सुरु ठेवली होती. याशिवाय सन १९३८ मध्ये ऋग्वेद याज्ञिक, यजुर्वेद याज्ञिक, व्युत्पत्तिशास्त्र व अद्वैत वेदान्त या वेदशाळांची भर घातली होती. वेदशास्त्र विद्येवर प्रेम असलेल्या अनेक धनिक लोकांनी या वेदशाळेच्या खर्चासाठी जो विश्वस्त निधी दिला होता तो सर्व निधी श्री गणपती पंचायतन संस्थानमध्ये जमा होत असे.^{६२} उदा. सन १९४० साली २४५ रुपये निधी प्राप्त झाला होता. तर १९४५ ला या निधीची रकम १,५४९ रुपये होती. तसेच १९५० रोजी या निधीत वाढ होऊन त्यावर्षी ४,७३९ रुपये प्राप्त झाले होते. तर १९५५ मध्ये ५,५५८ रुपये निधीच्या रुपाने प्राप्त झाले होते.^{६३}

ब) सभामंडप व महाद्वार निधी : श्री गणपती पंचायतन मंदिरांच्या गाभाऱ्यांची बांधकामे श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांच्या कारकिर्दीत पूर्णत्वास गेली होती. मात्र सभामंडप व महाद्वाराची बांधकामे झाली नव्हती. त्यासाठी व मंदिराच्या विकास कामासाठी जो निधी प्राप्त होई या निधीची रक्कमही श्री गणपती पंचायतन संस्थानास जमा होत असे. या निधीच्या रक्कम १९५२-५३ सालापासून जमा झाल्याचे संदर्भ श्री गणपती पंचायतनच्या अंदाजपत्रकावरून पहावयास मिळतात.^{६४} उदा. सन १९५५ ला ३१,१४७ रुपये निधी प्राप्त झाला होता तर १९६५ रोजी या निधीमध्ये वाढ होऊन २,५१,२४४ पर्यंत ही रक्कम होती तसेच १६७५ ला या निधीची रक्कम २,०४,६१६ पर्यंत वाढली होती. तर १९८५ यावर्षी २,१९,८१८ रुपये निधी जमा होतो व १९९५ ला २,५४,९५४ रुपये निधीच्या माध्यमातून प्राप्त झाले होते.^{६५} मात्र सन २००१ सालापासून श्रीमंत विजयसिंहराजे पटवर्धन यांनी निधी अथवा देणगीच्या रकमांचा स्वीकार करणे पूर्णपणे बंद केले आहे. फक्त विश्वस्तांनीच मंदिराच्या विकासासाठी ठेवलेल्या निधींचा समावेश यात केला जातो.^{६६} त्याचे संदर्भ शेवटी तक्त्यात दिले आहेत.

८) अभिषेकच्या माध्यमातून मिळणारे उत्पन्न : श्री गणपती पंचायतन मंदिरास अभिषेकच्या माध्यमातून काही उत्पन्नाची प्राप्ती होत असे. संस्थानकाळात प्राप्त होणारी ही रक्कम अगदीच अल्प असे. परंतु संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतर या रकमांमध्ये वाढ होत गेली होतीच. उदा. १९५५ सालाचा विचार करता २२,३८८ रुपये अभिषेकाच्या माध्यमातून मिळाले होते. तसेच १९६५ रोजी त्यात वाढ होऊन २५,०७७ रुपये प्राप्त झालेले दिसतात. तर पुढील काळात १९७५ मध्ये ३४,३९८ पर्यंत वाढ झाली होती. शिवाय १९८५ या वर्षी ४२,५७७ रुपयांनी अभिषेकाची रक्कम प्राप्त झाली होती. भाविकांच्या सततच्या प्रचंड गर्दीमुळे अभिषेकापासून मिळणाऱ्या रकमेत वाढ होत होती. १९९५ ला ६३,७७४ रुपयांची रक्कम प्राप्त झाली होती तर २००५ ला या रकमेचा आकडा ४,३७,०१५ पर्यंत पोहोचला होता. ^{६७} सन २००१ पासून मात्र या रकमेत बरीच वाढ झालेली दिसते यास महत्वाचे कारण

म्हणजे मंदिराचा झालेला कायापालट, त्यामुळे या पंचायतन मंदिरात भाविकांची प्रचंड गर्दी असल्याचे दिसते. अभिषेकाची मिळणारी रक्कम पंचायतनच्या इतर चार देवतांपेक्षा श्री गणपतीस जास्त प्रमाणात मिळत असे. कारण श्री गणपतीस दर महिन्यास येणाऱ्या संकष्टीच्या वेळेस सांगली शहरातील भाविकांची गर्दी मंदिरात असतेच. परंतु त्याशिवाय सांगलीच्या आसपासच्या खेड्यातूनही मोठ्या संख्येने भाविक श्री गणपतीच्या दर्शनास येत असतात. महिन्यातून एकदा येणारे काही भाविक अभिषेकासाठी अकरा रुपयांपासून अगदी एक हजार एक रुपयांपर्यंची रक्कम अभिषेकासाठी देत असतात. त्याशिवाय बाहेरगावाहून येणारे भाविकही मोठ्या प्रमाणात अभिषेकाच्या रक्कमा श्री गणपती मंदिरात देत असतात.^{६८} प्राप्त होणाऱ्या अभिषेकाच्या रक्कमेचे संदर्भ खालील तक्त्यामध्ये दिले आहेत. सन २००१ पासून विजयसिंह राजे पटवर्धनांनी अभिषेकांच्या जमा होणाऱ्या रक्कमेसाठी ' समृद्धी ' नावाची वेगळी संस्था स्थापन केली आहे. अभिषेकाच्या माध्यमातून जमा होणारी सर्व रक्कम या संस्थेमध्ये जमा होते.^{६९} सन २००५ ची जी रक्कम त्यातील तक्त्यामध्ये दाखविली आहे. ती रक्कम 'समृद्धी' या संस्थेत जमा होणारी आहे.

९) व्याज : कुळ कायद्याप्रमाणे काही जमिनींची विक्री होऊन त्याचे हप्ते ठरले हाते. या हप्त्यांची व्याजाची रक्कम व पंचायतनची पतपेढीमध्ये असणाऱ्या जमा रक्कमेचे व्याज हे सर्व पंचायतनच्या खात्यावर जमा होत असे.^{७०} या पध्दतीने मिळणाऱ्या रक्कमांचे संदर्भ संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतरचेच पहावयास मिळतात. उदा. सन १९५५ या वर्षी अशा प्रकारच्या व्याजाच्या माध्यमातून १९,२९७ रुपये पंचायतन मंदिरात प्राप्त झाले होते. तर सन १९६५ ला या रक्कमेत ५४,६५३ रुपयांची वाढ झाली होती म्हणजेच यावर्षी ७३,९५० रुपये व्याजाच्या माध्यमातून मिळाले होते. तर १९७५ ला ही रक्कम १,०४,९८१ पर्यंत वाढली होती तर १९८५ रोजी २,५४,५१७ रुपयांची वाढ म्हणजे दुप्पट रक्कम मिळाली होती. तर १९९५ ला या रक्कमेचा आकडा २,९३,८८१ रुपयांचा होता व २००५ ला ९,३४,९८५ रुपये प्राप्त झाले होते. म्हणजे व्याजाच्या रक्कमा या प्रत्येक १० वर्षांनी दुप्पट वाढत गेल्या होत्या.^{७१}

१०) उत्पन्नाच्या इतर बाबी : यामध्ये इनाम जमिनीतील दगड, वाळू, मुरुम व गाळमातीसारख्या बाबींवर मिळणाऱ्या उत्पन्नाच्या रकमा धरल्या आहेत.^{७२} या रकमांचे संदर्भ सन १९४९-५० पासूनचे प्राप्त होतात. १९५४ साली या सर्व बाबीपासून १,०४७ रुपये उत्पन्न प्राप्त झाले होते. तर १९६५ ला यात वाढ होऊन १७,४४३ रुपये उत्पन्नाची प्राप्ती झाली होती. सन १९७४ या वर्षी २८,७१८ रुपये उत्पन्नाच्या बाबीतून मिळाले होते. सन २००४-०५ ला या उत्पन्नाची प्राप्ती १,२९,९६४ रुपयांची दिसते.^{७३}

अशाप्रकारे वरील सर्व मागनि श्री गणपती पंचायतन संस्थानास उत्पन्नाचे स्त्रोत प्राप्त होत असत. या सर्व उत्पन्नाच्या स्त्रोतांची विभागणी खालील तक्त्यांमध्ये केली असून ती संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतरची आहे.

११) कोठी खाते : कोठी खाते या विभागातून गरीब, अनाथ लोकांना भोजनाची प्राप्ती होत असे. सांगली संस्थान काळापासून कोठी खात्याचा काही खर्च पंचायतनच्या जमा रकमेतून होई. तर बाकीचा खर्च गावातील प्रतिष्ठित नागरिकांनी पुरविलेल्या वस्तुंवर अथवा निधीमार्फत मिळालेल्या रकमेतून होई.^{७४} उदा. सन १९५४-५५ सालापासून या रकमांचे संदर्भ प्राप्त होतात. सन १९५५ ला २३,४७४ रुपये रकम या खात्यास जमा होती. त्याच रकमेत पुढील दहा वर्षात वाढ होऊन सन १९६५ ला ३४,६३६ पर्यंत पोहोचली होती. तर १९७५ या वर्षी रकमेत ४५,६२८ पर्यंत वाढ होती. पुढील दहा वर्षातील म्हणजे १९८५ ची वाढ ६७,८५८ रुपयांची झाली होती. तर १९९५ ला ८३,९१३ रुपये होती.^{७५}

अ.क्र.	प्राप्त उत्पन्नाच्या साधनाचे नांव	सन	सन	सन	सन	सन	सन	सन	सन
१	इनाम जमिनीचा महसूल	१९५४-५५	१९६४-६५	१९७४-७५	१९८४-८५	१९९४-९५	२००४-०५		
२	पागाखाते व बागमळ्यांचे उत्पन्न	९७,७७४	१,०५,३४४	१,१८,०८८	२,२१,५३०	३,८१,४४३	८,९५,७६८		
३	भाड्यांपासून मिळणारी रक्कम	७,२१८	३३,४१५	५२,१०६	९१,४१७	१,०२,५१३	३५,५०५		
४	व्याज	३९,८५८	७०,२६३	१,५०,४९७	२,०८,२१३	३,२३,७१४	६,५९,६६६		
५	अमानती/देणगी	१९,२९७	७३,९५०	१,०४,९८१	२,५४,५१७	२,९३,८८१	९,३४,९८५		
६	निधी	३६,०२४	४५,८४५	७३,३२०	८२,६६७	९७,७१६	--		
७	अभिषेक	३१,१४७	२,५१,२४४	२,०४,६१६	२,१९,८१८	२,५४,९५४			
८	कोठी खाते	२२,३८८	२५,०७७	३४,३९८	४२,५७७	६३,७७४	४,३७,०१५		
९	गुंतविलेल्या खात्यावरील रक्कम	२,३१,११३	२,८६,७०६	२,८२,७२३	३,१४,३१४	३,५१,९१६	१२,०५,२७४		
१०	किरकोळ जमा	१,०४७	१७,४४३	२८,७१८	३२,९२३	५४,४२३	१,२९,९६४		
	एकूण जमा	५,९३,३४०	९,४३,९२३	१०,९५,०७५	१५,३५,८३४	२०,०८,२४७	४२,९८,१७७		

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९५४-५५ या वर्षापासून ते सन २००४-०५ या वर्षापर्यंत श्री गणपती पंचायतनच्या प्राप्त होणाऱ्या साधनांमध्ये वाढ झाली होती. सन १९५४-५५ या वर्षी एकूण जमा झालेल्या रकमेचा आकडा ५,९३,३४० रुपये आहे. तर १९६४-६५ वर्षाच्या जमा रकमेचा आकडा ९,४३,९२३ रुपये आहे. म्हणजेच या दहा वर्षांचा कालावधीत पंचायतनची एकूण जमेत ३,५०,५८३ रुपयांची वाढ झाली होती. तर १९६४ -६५ च्या तुलनेत सन १९७४-७५ ला १,१५,१५२ रुपयांची वाढ दिसते. तर १९८४-८५ ची जमा रकमेत ४,४०,७५९ रुपयांची भर पडली होती. या १० वर्षांत सर्वात अधिक उत्पन्न इनाम जमिनीच्या महसुलापासून व भाड्याच्या मिळणाऱ्या रकमेपासून प्राप्त झाले होते. सन १९८४-८५ या वर्षाच्या तुलनेत सन १९९४ -९५ च्या रकमेत ४,७२,४१३ रुपयांची वाढ दिसते. या दहा वर्षांत इनाम जमिनीपासून मिळणारा महसूल व भाडे हे घटक महत्वाचे दिसतात. सन २००४-०५ मध्ये उत्पन्नाची वाढ २२,८९,९३० रुपये झाली होती म्हणजे ही वाढ दुप्पट झालेली दिसते.

श्री गणपती पंचायतन मंदिराच्या खर्चाची बाजू : श्री गणपती पंचायतन मंदिरास प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नाचा विनियोग मंदिराच्या निरनिराळ्या कार्यांवर खर्च केला जात असे.

१) श्री गणपती पंचायतन मंदिराचा नित्य खर्च :

अ) भोजन खर्च : श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांनी श्री गणपतीच्या अर्चा सोहळ्यानंतर सन १८४८ मध्ये पंचायतन मंदिर परिसरात स्वतंत्र मुदपाक खात्याची व्यवस्था केली होती. या मुदपाकखान्यात श्री गणपती पंचायतन देवतांचे नैवेद्य बनविले जात असत. त्याबरोबर पंचायतन मंदिरामध्ये कार्यरत असणारे पुजारी, अनुष्ठानासाठीचे विद्यार्थी, पुराणिक, हरिदास, देवळे, कोठी कारकून, भाजी आणणारे व फुलवाले या सर्वांच्या दोन वेळच्या भोजनाची व्यवस्था केली जाई.^{१६} याशिवाय मंदिरातील कामाठी, पहारेकरी, साफसफाई करणारे कामगार व मोलकरणी या सर्वांना दोन वेळच्या भोजनाची पानेही दिली जात असत. भोजनानंतर सर्वांना पानसुपारी दिली जायची तर ब्राह्मणांना भोजनदक्षिणा

म्हणून एक किंवा दोन पैसे दिले जात असत. मुदपाकखान्याची ही व्यवस्था वंशपरंपरेने पुढे सुरु होती. पहिल्या तीन संस्थानाधिपतींच्या कारकिर्दीत मुदपाकखान्याचा खर्च श्री गणपती पंचायतन संस्थानच्या जमा रकमेतून केला जात असे.^{७७} सन २००१ पासून विजयसिंहराजे पटवर्धन यांच्या खाजगी संस्थेमार्फत गोरगरीबांसाठी मंदिर परिसरात अन्नछत्र चालविले जात आहे. या अन्नछत्रात रोज जवळ जवळ १०० लोकांना भोजनाची प्राप्ती होते.^{७८} सन १९५४-५५ सालापासून भोजन खर्चाचे संदर्भ प्राप्त होतात. पासून सन १९५५ या वर्षी भोजन खर्चावर १७,३१४ रुपये खर्च झाले होते. तर १९६५ ला त्यात चौपट वाढ होऊन ७२,१५७ एवढी रक्कम प्राप्त झाली होती. सन १९७५ ला ही या खात्याच्या खर्चाची रक्कम ८७,१२५ रुपयांनी दिसून येते तर १९८५ ला ३,१०,३१४ रुपये खर्च झाले होते. सन १९९५ ला या खर्चात आणखी वाढ होऊन २,४०,९१६ पर्यंत ही रक्कम झाली होती.^{७९}

ब) पूजा साहित्य : श्री गणपती पंचायतन देवतांच्या नित्य पूजाविधीसाठी लागणाऱ्या साहित्यांमध्ये श्रीफळ, फुले, अगरबत्ती, धूप, देवांपुढे समई तेवत ठेवण्यासाठी तेल व तूप यांचा समावेश असेच. याशिवाय ज्या दिवशी पंचायतन देवांपैकी एखाद्या देवाचा जन्मोत्सव असे. त्यादिवशी भाविकांना पेढ्यांचा प्रसादही दिला जातो. त्याबरोबर पूजेसाठी वापरली जाणारी ताट, वाटी, समय्या व आरती अशा नवीन साहित्यांची खरेदी व जुन्या साहित्यांची दुरुस्ती करण्याचा खर्च पंचायतनच्या मंदिराच्या जमा रकमेतून केला जाई. तर पूजेसाठी लागणाऱ्या इतर किरकोळ साहित्याची खरेदीही याच रकमेतून होत असे.^{८०} पूजा साहित्याचा येणाऱ्या खर्चाचा उल्लेख सन १९५४-५५ पासूनचा मिळत असून सन १९५४-५५ ला हा खर्च ३०,२८१ रुपये आला होता तर सन १९६४-६५ मध्ये या खर्चाची रक्कम ४८,०८१ पर्यंत पोहोचली होती. सन १९७४-७५ ला हा खर्च ७२,८१७ एवढा आला होता. तर १९८४-८५ यावर्षी ८१,४१० रुपये खर्चाची रक्कम पहावयास मिळते. त्याच्या पुढील दहा वर्षात म्हणजेच सन १९९४-९५ ला खर्चाचा आकडा ९५,५१३ पर्यंत पोहोचला होता. सन २००४-०५ ला धार्मिक खर्चाची रक्कम १०,०५,१६७ रुपये झाला होता.^{८१}

२) नैमित्तिक खर्च : या खर्चात श्री गणपती पंचायतन देवांच्या उत्सवादरम्यान झालेल्या खर्चाचा समावेश असे. या उत्सवांमध्ये पंचायतन देवतांचे जन्मोत्सव असतच. परंतु त्याबरोबरच वर्षभरातील सण त्यामध्ये पाडवा, चैत्रागौरी, हळदीकुंकू, वसंतपूजा, दवणापूजा, अक्षयतृतीया, व्यासपूजा, श्रावणी, खंडेनवमी, दसरा, दिवाळी, रंगपंचमी व गणेशपुराण सप्तमी या सणांच्या वेळेस श्री गणपती पंचायतन मंदिर परिसरात निरनिराळ्या कार्यक्रमांचे आयोजन केले जात असे. संस्थानकाळात कीर्तन, भजन, प्रवचन व गायनासारखे धार्मिक कार्यक्रम असत. तर गुढीपाडवा व दिपावली पाडव्याच्या वेळेस मंदिरात भोजन ठेवले जात असे.^{८२} या खर्चाचे संदर्भ सन १९०८ पासूनचे प्राप्त होतात. सन १९०८ ला धार्मिक खर्चाची रक्कम ४,११९ रुपये असलेली दिसून येते. तर १९१६ यावर्षी ही रक्कम ७,३६० रुपये व सन १९२४ साली ११,९६० रुपये खर्च झाला होता. तर सन १९३८ मध्ये १४,८९० रुपये खर्च झाला असून सन १९४० रोजी या खर्चात वाढ होऊन १७,६४८ रुपये पर्यंत ही रक्कम पोहचली होती.^{८३} सन १९५४-५५ पासूनच्या या रक्कमा शेवटी तक्त्यामध्ये धार्मिक खर्चात एकत्रित दाखविल्या आहेत.

३) प्रशासनावरील खर्च : श्री गणपती पंचायतन संस्थानच्या प्रशासनात कार्यरत असणाऱ्या सर्व अधिकारी व नोकरवर्गाचा पगार तसेच त्यांच्या प्रवासभत्याच्या खर्चाचा समावेश प्रशासनातील खर्चांमध्ये केला जात असे. यामध्ये गणपती पंचायतन संस्थानचे मुखत्यार कारभारी म्हणून संस्थानांच्या अधिपतींना पंचायतन मार्फत प्रत्येक वर्षी १८०० रु. एवढी ठराविक रक्कम दिली जात असे.^{८४} श्री गणपती पंचायतनमध्ये कार्यरत असणारे वरिष्ठ कारकून, शिपाई, पहारा देणारे व कनिष्ठ दर्जाचे अनेक नोकर-चाकर होते. तसेच पंचायतन मंदिराची धार्मिक कार्ये करणारे पुजारी व त्यांच्या हाताखालील इतर कामगार, मुदपाकखान्यातील आचारी व वाढपी आणि नगरखान्यातील कामगार या सर्वांचे वेतन श्री गणपती पंचायतनामार्फत होत असे व आजही होते.^{८५} सन १९०१ च्या जमाखर्चाच्या अंदाजपत्रकात ही रक्कम ११,५०० रुपये आढळून येते. तर १९११ ला या रक्कमेचा आकडा

१७,९६० रुपये व १९२१ रोजी २३,४४७ रुपये खर्च झाल्याचे पहावयास मिळतो. तर १९३१ साली ही रक्कम वाढून २७,८६५ रुपये झाली होती. तसेच १९४१ मध्ये ही रक्कम ३२,६८१ रुपयापर्यंत वाढलेली दिसते.^{६६}

४) पागाखान्यावरील खर्च : संस्थानकाळात सन १९०१ मध्ये पागाखान्यावर ४,७०५ रुपये खर्च झाला होता. तर सन १९११ रोजी १२,६६८ रुपये खर्चाचा संदर्भ मिळतो. तसेच १९२१ साली या खर्चाची रक्कम १४,०६० रुपये होती तर १९३१ व्या वर्षी १५,८९० रुपये पर्यंत या खर्चाचे संदर्भ मिळतात. तेथून पुढील संदर्भ संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतरचे असून त्याचे उल्लेख शेवटी तक्त्यामध्ये केला आहे.^{६७}

५) बागमळ्यावरील खर्च : सन १९५४-५५ सालापासूनचे या खर्चाचे संदर्भ पहावयास मिळतात. यामध्ये सन १९५५ सालाच्या खर्चात बागमळ्यासाठी ११,४५० रुपये खर्च झाल्याचे दिसून येते तर १९६५ ला १३,२२२ रुपये व १९७५ ला १८,१०४ रुपये खर्चाचे संदर्भ प्राप्त होतात. पुढील काळात या खर्चाची रक्कम कमी होत गेलेली दिसून येते. त्यामध्ये सन १९८५ ला ही रक्कम १६,४६८ रुपये होती तर १९९५ ला १७,७०८ रुपये झाली होती. मात्र सन २००५ ला वाढ होऊन ४,७६० रुपयेपर्यंत हा खर्च वाढला होता.^{६८}

सन २००१ पासून श्रीमंत विजयसिंहराजे पटवर्धन यांनी अभिषेकाच्या माध्यमातून जमा होणाऱ्या रक्कमेसाठी ' समृद्धी ' नावाची वेगळी संस्था स्थापन केली आहे. या संस्थेमार्फत गणपती पंचायतन मंदिर परिसरातील बागांचा खर्च तसेच बागेत काम करणारे कामगार, साफसफाई करणारे कामगार व पंचायतन मंदिराचे पुजारी यांचे वेतन भागविले जाते.^{६९}

५) जमीन महसूल खाते खर्च : संस्थानकाळापासून शेतकऱ्यांची उन्नती करण्याच्या दृष्टीने विशेष योजना आखण्यात आल्या होत्या. या योजना पूर्णत्वास नेण्यासाठी सांगली संस्थानाची ५०,००० लक्ष रुपयांची योजना आखण्यात आली होती. मात्र संस्थानाच्या विलिनीकरणामुळे जरी ही योजना पूर्णत्वास गेली नसली तरी श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब

पटवर्धनांनी (दुसरे) तत्पूर्वी बऱ्याच योजना सांगली संस्थानातील शेतीसुधारणा व शेतकऱ्यांची उन्नती करण्याच्या दृष्टीने आखल्या होत्या. त्यासाठी जमिनीची धूप थांबवून पावसाचे पाणी जमिनीत मुरले जाऊन त्याचा पिकांस उपयोग व्हावा यासाठी ' कंटूर बडिंग ' करून तालीचे काम माळ बंगला परिसरात केले होते.^{३०} तसेच संस्थानाचे मंगळवेढा व शिरहट्टी तालुक्यांमधील जमिनी कुंदा व हरळीसारख्या त्रासदायक तणांनी व्यापल्या होत्या. त्यासाठी ट्रॅक्टर व नांगरासारख्या उपकरणांद्वारे या तणांचा नायनाट करण्याच्या दृष्टीकोनातून त्यांचे प्रयत्न सुरु होते.^{३१} शेती सुधारण्याच्या बाबतीत दुसरे महत्वाचे कार्य म्हणजे बागायत शेतीत वाढ करणे हे होते. यासाठी चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांचा (दुसरे) नेहमीच कटाक्ष होता.^{३२}

याशिवाय शहापूर तालुक्यात भाताचे महत्वाचे असल्यामुळे त्याचे उत्पादन आणखी वाढविण्यासाठी कोणत्या पध्दतीचा अवलंब करावा म्हणून श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांनी (दुसरे) शेतकी खात्याच्या अधिकाऱ्यांना त्या ठिकाणच्या जमिनीची पाहणी करून योग्य त्या उपाययोजना राबविल्या होत्या.^{३३} याबरोबर संस्थानातील फळझाडांची वाढ व जुन्या आंबरायांची सुधारणा करून उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टीने तसेच शेतीचे शिक्षण, शेतीच्या खताच्या योग्य साठवणीची पध्दत, उत्तम बी व फुलझाडांची कलमे व रोपे तयार करण्याची क्षेत्रे व प्रात्यक्षिक शेते यादृष्टीने राजेसाहेबांचे प्रयत्न सतत सुरुच होते.^{३४} संस्थानकाळातील १९०१ रोजी जमीन महसूल खात्यावर ३,०४० रुपये खर्च झाला होता. तर १९११ मधील खर्चाची रक्कम ९,३५१ रुपये पहावयास मिळते. शिवाय सन १९२१ सालाची खर्चाची रक्कम ११,२२० व सन १९३१ ची १३,४०८ रुपये रक्कमेचा संदर्भ मिळतो तर १९४१ ला ही रक्कम १६,९७० रुपयांपर्यंत वाढलेली दिसून येते.^{३५} मात्र श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांच्या (दुसरे) निधनानंतर (१९६५) बऱ्याचशा जमिनींची विक्री झाली होती. त्या व्याजाची प्राप्ती श्री गणपती पंचायतन संस्थानास होत असे. जमीन महसूल खात्याचा खर्च शेवटी दिलेल्या तक्त्याच्या आधारे स्पष्ट केला आहे.

६) मंदिराची दुरुस्ती व विकास : श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिर हे पटवर्धन संस्थानिकांचे खाजगी स्वरूपाचे मंदिर असल्याने या मंदिराचा विकास करण्याच्या दृष्टीकोनातून मंदिराचे विश्वस्त व व्यवस्थापक नेहमीच प्रयत्नशील होते व आजही आहेत. त्यांच्या प्रयत्नातूनच मंदिर परिसरात निरनिराळ्या सुधारणा राबविल्या गेल्याच, शिवाय मंदिराच्या बांधकामाची व मंदिर परिसराची सतत डागडूजी केली जात होती व आजही होते. श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांच्या कारकिर्दीत मंदिर बांधकामाचा प्रारंभ झाला असला तरी तेथून पुढील काळातील संस्थानाधिपतींच्या कारकिर्दीत बरीच मंदिर बांधकामे झाली होती. त्यामध्ये सभामंडप व महाद्वाराची दोन महत्वाची बांधकामे श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (दुसरे) यांच्या कारकिर्दीत झाली होती. सभामंडप बांधकामास चार लाख रुपये खर्च झाला होता तर महाद्वाराचा कामास नऊ लाख रुपये खर्च झाला होता.^{९६}

७) दाव्याचा खर्च व श्री गणपती पंचायतनच्या उत्पन्नावरील कर : श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांनी सांगली संस्थानच्या निर्मितीनंतर व्यापारी पेठा वसविण्यासाठी स्थानिक व परगावच्या कारागिरांना जमिनी भाड्याने दिल्या होत्या. त्याचबरोबर उत्पादन निघणाऱ्या जमिनीही कुळांना कसावयास दिल्या होत्या. मात्र वंश परंपरेने त्या जमिनी कुळांकडे अथवा व्यापाऱ्यांकडे राहिल्याने या लोकांनी अशा जमिनींच्या प्राप्तीसाठी कुळकायदे लावले.^{९७} त्यामुळे मंदिराच्या व्यवस्थापकास या जमिनींसाठी न्यायालयात दावा दाखल करावा लागे. या दाव्यांसाठी येणारा सर्व खर्च श्री गणपती पंचायतनच्या रकमेतून केला जाई व सध्याही केला जातो.^{९८} उदा. दाव्यांच्या खर्चाची रक्कम सन २००४-०५ ला १,००,८०५ रुपये पहावयास मिळते. तर मंदिराच्या उत्पन्नावरील खर्चाचा तपशील सन १९५४-५५ पासूनचा मिळत असून सन १९५५ रोजी १३,३०७ रुपये खर्चाचे संदर्भ प्राप्त होतात. तर सन १९६५ ला खर्चात वाढ झालेली दिसून येते. हा खर्च १९,१५० रु. झालेला होता. सन १९७५ रोजी ३७,९६० रुपये दुपटीने हा खर्च वाढलेला

दिसतो. सन १९८५ या खर्चाची रक्कम ४०,५७७ रुपये एवढी होती तर १९९५ ला ४२,३७४ रुपये खर्च झाल्याचे उल्लेख मिळतात. मात्र सन २००४-०५ ला या खर्चाची रक्कम वाढून ती १,००,८०५ रुपये पर्यंत वाढलेली दिसते.^{९९}

याशिवाय मंदिराच्या उत्पन्नावरील कर, इमारतीवरील कर व पाणीपट्टीच्या रक्कमा नगरपालिकेमध्ये जमा कराव्या लागत. दूरध्वनीची बिले दूरध्वनी केंद्रास तर वीज बिले विद्युत पुरवठा केंद्र खात्यास जमा करावी लागत. याबरोबरच आकस्मिकरित्या उद्भवणारा सर्व खर्च श्री गणपती पंचायतनच्या खात्यामधून केला जाई. वरील सर्व बाबींवर येणाऱ्या खर्चाचा तपशील खालील तक्त्याच्या आधारे स्पष्ट केला आहे.

अ.क्र.	खर्चाच्या बाबी	सन	सन	सन	सन	सन	सन	सन	सन
१	कामगारांचे वेतन, प्रवासभत्ता	१९५४-५५	१९६४-६५	१९७४-७५	१९८४-८५	१९९४-९५	२००४-०५		
२	धार्मिक खर्च	५२,०५७	६५,९३८	९५,७२८	१,८०,४३०	२,८१,४४०	११,२७,३०४		
३	कर	३०,२८१	४८,०८१	७२,८१७	८१,४१०	९५,५१३	१०,०५,१६७		
४	बागमळे व पागाखाना वरील खर्च	४,३२८	१,६०,९८७	१,३२,०८७	२,०७,२११	२,९०,६१४	२,६६,४६६		
५	जमीन महसूल खाते खर्च	१६,८७८	३३,१२७	४७,५१४	२,०४,५१७	२,३२,६८१	४,६७,२७१		
६	जमीन महसूल खाते खर्च	२०,६५४	६५,९७०	७५,०००	७४,६६०	८७,७१६	९४,१९०		
७	वार्षिक दुरुस्त्या	१,४४९	२०,७६९	५०,६३५	१,१०,८१८	१,७०,९५४	३,०२,०४६		
८	दाव्याचा खर्च	--	--	--	--	--	१,००,८०५		
९	मंदिराच्या उत्पन्नावरील कर	१३,३०७	१९,१५०	३७,९६०	४०,५७७	४२,३७४	१,००,८०५		
१०	निधी/देणगी	१,०७,०३९	२,९८,०८५	५५,७७३	६२,७४०	६३,५१३	७१,१३६		
११	कोठी खाते	१७,३१४	७२,१५७	८७,१२५	२,१०,३१४	२,४०,९१६	--		
१२	पोस्टपेटी व किरकोळ खर्च	७५०	२,०००	४,४७०	३०,२९०	३४,४१७	१,२९,७३३		
१३	सुरक्षा व्यवस्था	--	--	--	--	--	९३,५४०		
१४	गुंतवणूक खाते	२,०२,८७९	४८,७४२	७७,९७८	८०,१२३	८२,३३०	२,८६,७७७		
१५	आकास्मिक खर्च	१,०६७	२५,०१४	६९,१३७	७०,४३०	७३,७६०	७९,२१०		
	एकूण	४,६८,००३	८,६०,०५०	८,०६,२२४	१३,५३,५२०	१६,८६,२२८	४१,२४,४५०		

वरील खर्चाच्या बाबींचा अभ्यास करता दिसून येते की, सन १९५४-५५ या वर्षीच्या उत्पन्नाच्या तुलनेत खर्च १,२५,३३७ ने कमी झालेला दिसतो. तर सन १९६४-६५ या वर्षी खर्च कमी होऊन प्राप्त उत्पन्नात ८३,८७३ रुपयांचा नफा झाला होता. तसेच सन १९७४-७५ मध्ये प्राप्त उत्पन्नाची रक्कम १०,९५,०७५ होती. परंतु खर्च मात्र ८,०६,२२४ एवढा झाला होता. त्यामुळे या वर्षात २,८८,८५१ रुपये नफ्याची प्राप्ती झाली होती. सन १९८४-८५ या वर्षात उत्पन्न १५,३५,८३४ रुपये होते. पण खर्च मात्र १३,५३,५२० रुपयांचा दिसतो. त्यामुळे १,८२,३१४ रुपये नफा यावर्षी झाला होता. तर १९९४-९५ ला खर्चाच्या तुलनेत प्राप्त उत्पन्नावर ३,२२,०१९ रुपयेचा नफा मिळाला होता. सन २००४-०५ ला उत्पन्नाची एकंदरीत रक्कम ४५,८४,९५४ रुपये होती तर खर्च ४१,२४,४५० होता. त्यामुळे ४,६०,५०४ रुपये नफा यावर्षी प्राप्त झाला होता.

निष्कर्ष : श्री गणपती पंचायतनाचे एकमेव विश्वस्त म्हणून राजेसाहेबांनी ज्या कल्पना मंदिर परिसराच्या सुधारणेसाठी राबविल्या त्या कार्यस्वरूपात आणण्यासाठी मंदिराचे व्यवस्थापक, प्रशासनातील इतर अधिकारी व कर्मचारी वर्गाचा फार मोठा सहभाग त्यांना लाभला आहे. मंदिराच्या विकासासाठी आर्थिक बाबींची महत्वाची गरज असते. कोणत्याही मंदिराच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्या मंदिराचे उत्पन्नाचे स्रोत महत्वाचे असतात. त्यामुळेच श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिरास उत्पन्नाचे स्रोत प्राप्त व्हावेत, या दृष्टीने मंदिराच्या बांधकामास प्रारंभ केल्यावरच सन १८१८ पासून श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांनी (पहिले) सांगली व सांगलीवाडी या दोन गावांबरोबर सांगली संस्थानाच्या सहा तालुक्यातील जमिनी पंचायतन मंदिरास इनाम करून दिल्या होत्या. त्याशिवास कवलापूर, औंध, अथणी, हेरवाड, हुबळी व धारवाड या ठिकाणच्या जमिनीही इनाम त्या ठिकाणच्या सरंजामदार व जहागिरदारांनी इनाम दिल्या होत्या. संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतर सांगली व सांगलीवाडी खेरीज इतर जमिनींचा महसूल मिळणे बंद झाले होते. प्राप्त होणाऱ्या महसूलाच्या रकमेचा वापर पंचायतन मंदिराच्या धार्मिक, प्रशासकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक कार्यासाठी होतो.

मंदिराचे विश्वस्त व व्यवस्थापकांमुळे मंदिराच्या सर्व आर्थिक बाबी व्यवस्थित हाताळल्या जातात. त्यामुळे आज या मंदिरास वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण झाले असून दिवसेंदिवस भाविकांची संख्या वाढतच चाललेली आहे.

संदर्भ सूची व तळटीपा

- १) पारसनीस डी. बी., दि सांगली स्टेट, सातारा, १९१७, पृ. १५.
- २) कुंठे गो. ज., सांगली संस्थानाचे संस्थापक पहिले चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन यांचे चरित्र, सांगली, १९७१, पृ. २४४.
- ३) कित्ता, पृ. २४५.
- ४) कित्ता, पृ. २४६.
- ५) लिमये पी. एम्. सांगली स्टेट (१९१०-१९४८) मोनोग्राफ ऑन द रूल ऑफ कॅप्टर सर चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन, १९५५, पृ. ५१.
- ३) बर्क आर. सी., नोटस् ऑन दि सांगली स्टेट, सांगली, १९०९, पृ. ४४१.
- ४) बर्क आर. सी., उपरोक्त, पृ. ४४३.
- ५) दप्तरदास भ. अ. हिज हायनेस श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन राजेसाहेब सांगली गौरवग्रंथ, सांगली, १९६०, पृ. १४८.
- ६) शिंदे मानसिंग (संपा.) श्री गणपती पंचायतन संस्थान सांगली, श्री गणेश दर्शन विशेषांक, सांगली, २००४, पृ. २१.
- ७) व्यवस्थापक जाजू बी. के. यांच्या मुलाखतीतून ही माहिती प्राप्त झाली.
- ८) सरदेसाई बी. एन्., अॅडमिनिस्ट्रेशन ऑफ सांगली स्टेट अंडर द पटवर्धनास्, पीएच.डी. प्रबंध (अप्रकाशित) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, १९८४, पृ. १२०.
- ९) लिमये पी. एम्. उपरोक्त, पृ. ४९.
- १०) कित्ता, पृ. १८.
- ११) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची अंदाजपत्रके.
- १२) जाजू बी. के. यांच्या मुलाखतीतून प्राप्त झाले.
- १३) श्री गणपती पंचायतन संस्थानचे जमादार अकिमट्टी मारुती यांच्या प्रत्यक्ष भेटीतून माहिती मिळविली.

- १४) कित्ता.
- १५) शिंदे मानसिंग, उपरोक्त, पृ. ११.
- १६) गणपतीचे पुजारी पाटणकर रमेश यांच्या मुलाखतीतून माहिती मिळाली.
- १७) कित्ता.
- १८) केळकर य.न., जोशी ना.के., (संपा.) श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन यांची दिनचर्या, खंड-२ रा, पुणे, १९७०, पृ. १२.
- १९) कुंठे गो. ज., उपरोक्त, पृ. १९४.
- २०) ठाकूर किरण (संपा.) तरुण भारत, गुरु- ३ जाने. २००८, पृ. ५.
- २१) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची कागदपत्रे.
- २२) शिंदे मानसिंग : उपरोक्त, पृ. २३.
- २३) कुंठे गो. ज., उपरोक्त, पृ. १९०-१९१.
- २४) दफ्तरदार म. अ., उपरोक्त, पृ. ५६.
- २५) श्री गणपती पंचायतन मंदिराचे व्यवस्थापक जाजू बी. के. यांना प्रत्यक्ष भेटून माहिती घेतली.
- २६) शिंदे मानसिंग, उपरोक्त, पृ. १२.
- २७) कित्ता, पृ. १४.
- २८) कित्ता, पृ. १९.
- २९) श्री गणपती पंचायतन संस्थानचे जमादार अकिमट्टी मारुती यांच्या प्रत्यक्ष भेटीतून माहिती मिळाली.
- ३०) कित्ता.
- ३१) श्री गणपती पंचायतन संस्थानचे हिशेब तपासनीस कुलकर्णी गोपाळ यांच्या प्रत्यक्ष भेटीतून माहिती मिळविली.
- ३२) जाजू बी. के. यांच्या मुलाखतीतून प्राप्त झाले.

- ३३) कित्ता.
- ३४) कुंठे गो. ज., उपरोक्त, पृ. ४४.
- ३५) कित्ता, पृ. ४८.
- ३६) बर्क आर. सी., नोटस् ऑन दि सांगली स्टेट, सांगली, १९०९, पृ. ४४१.
- ३७) बर्क आर. सी., उपरोक्त, पृ. ४४३.
- ३८) दप्तरदार भ. अ. हिज हायनेस चिंतामणराव आप्पसाहेब पटवर्धन राजेसाहेब सांगली गौरवग्रंथ, सांगली, १९६०, पृ. १४८.
- ३९) बर्क आर. सी., उपरोक्त, पृ. ४४४.
- ४०) दप्तरदार भ. अ., उपरोक्त, पृ. १४९.
- ४१) कित्ता, पृ. १५०.
- ४२) पारसनीस डी. बी., उपरोक्त, पृ. १५.
- ४३) दप्तरदार भ. अ., उपरोक्तख पृ. ११४
- ४४) कित्ता, पृ. १४९.
- ४५) कुंठे गो. ज. उपरोक्त, पृ. ४६.
- ४६) कित्ता, पृ. ४४२.
- ४७) कित्ता. पृ. ४४२.
- ४८) कित्ता, पृ. ४४३.
- ४९) कित्ता, पृ. ४४२.
- ५०) पारसनीस डी. बी., उपरोक्त पृ. ४८.
- ५१) कित्ता, पृ. ५२.
- ५२) दडगे बी. एम्. (संपा.) सांगली नगरपरिषद शताब्दी महोत्सव स्मरणिका, सांगली, १९७६, पृ. २१.
- ५३) टिळक अविनाश., सांगली आणि सांगलीकर, आवृत्ती-१ ली, २००१, पृ. २०३.

- ५४) दडगे बी. एम्. (संपा.) उपरोक्त, पृ. २५.
- ५५) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची श्री १९०१, १९११, १९२१, १९३१ व १९४१ ची अंदाजपत्रके.
- ५६) दफ्तरदार म. अ., उपरोक्त, पृ. ११४.
- ५७) कित्ता, पृ. ९६.
- ५८) श्री गणपती पंचायतन संस्थानचे हिशेबतपासनीस कुलकर्णी गोपाळ यांना प्रत्यक्ष भेटून माहिती मिळविली.
- ५९) बर्क आर. सी., उपरोक्त, पृ. ३८.
- ६०) टिळक अविनाश., उपरोक्त, पृ. २६६.
- ६१) दफ्तरदार म. अ., उपरोक्त, पृ. ५९.
- ६२) कित्ता. पृ. ६०.
- ६३) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची अंदाजपत्रके.
- ६४) शिंदे मानसिंग, उपरोक्त, पृ. १३.
- ६५) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची अंदाजपत्रके.
- ६६) श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिराचे व्यवस्थापक जाजू बी. के. यांना प्रत्यक्ष भेटून माहिती मिळविली.
- ६७) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची अंदाजपत्रके.
- ६८) श्री गणपती मंदिरातील पुजारी पाटणकर रमेश यांना प्रत्यक्ष भेटून माहिती मिळविली.
- ६९) श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिराचे व्यवस्थापक जाजू बी. के. यांना प्रत्यक्ष भेटून माहिती मिळविली.
- ७०) श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिराचे सन १९६४-६५ चे जमाखर्चाचे अंदाजपत्रक, पृ. १७.
- ७१) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची अंदाजपत्रके.

- ७२) कुंठे गो. ज., उपरोक्त, पृ. २०७.
- ७३) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची अंदाजपत्रके.
- ७४) शिंदे मानसिंग, (संपा.) उपरोक्त, पृ. १३.
- ७५) कित्ता, पृ. २३.
- ७६) शिंदे मानसिंग, (संपा.) उपरोक्त, पृ. १७.
- ७७) कित्ता, पृ. २१.
- ७८) श्री. बी. के. जाजू यांच्या मुलाखतीतून.
- ७९) श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिराच्या जमाखर्चाच्या अंदाजपत्रकातील माहिती घेतली.
- ८०) कित्ता, सन १९५४-५५ चे अंदाजपत्रक, पृ. २२.
- ८१) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची अंदाजपत्रके.
- ८२) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची सन १९०८, १९१६, १९२४, १९३२ व १९४० वर्षांची अंदाजपत्रके.
- ८३) कित्ता, सन १९५१-५२ चे अंदाजपत्रक, पृ. ११.
- ८४) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची अंदाजपत्रके.
- ८५) कित्ता.
- ८६) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची १९०१, १९११, १९२१, १९३१ व १९४१ ची अंदाजपत्रके.
- ८७) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची अंदाजपत्रके.
- ८८) दप्तरदार म. अ., उपरोक्त, पृ. १४८.
- ८९) कित्ता, पृ. १४९.
- ९०) कित्ता, पृ. ५६.
- ९१) कित्ता, पृ. ७९.

- ९२) कित्ता, पृ. १४९.
- ९३) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची १९०१, १९११, १९२१, १९३१ व १९४१ ची अंदाजपत्रके.
- ९४) सन १९६५-६६ चे अंदाजपत्रक, पृ. १७.
- ९५) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची अंदाजपत्रके.
- ९६) शिंदे मानसिंग, (संपा.) उपरोक्त, पृ. २४.
- ९७) पारसनीस डी. बी., उपरोक्त, पृ. १६.
- ९८) कुंठे गो. ज., उपरोक्त, पृ. २४४.
- ९९) श्री गणपती पंचायतन संस्थानची अंदाजपत्रके.